

Зіновій Коваль

доцент кафедри державознавства і права

ОРІДУ НАДУпри Президентіві України, к. держ. упр.

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ

Публікація присвячена малодослідженим підходам до визначення критеріїв оцінки інформаційно-психологічної стійкості країни/держави. Розглянуто деякі підходи до можливого набору критеріїв оцінки такого складного та багатогранного феномену, як інформаційно-психологічна стійкість.

Ключові слова: критерії оцінки інформаційно-психологічної стійкості, соціологічні дослідження, експерименти, спостереження, експертні оцінки, анкетування, інтерв'ю.

Zinoviy Koval

Associate Professor of State Studies and Law Department of the

ORIPA NAPA under the President of Ukraine, PhD in Public Administration

APPROACHES TO THE INFORMATION-PSYCHOLOGICAL DURABILITY OF UKRAINE STABILITY CRITERIA EVALUATION

The publication is devoted to little studied approaches to the definition of criteria for assessing the information-psychological resilience of a country / state. Some approaches to the possible set of criteria for evaluating such a complex and multifaceted phenomenon as informational and psychological stability are considered.

Formulation of the problem in general:

The phenomena of psycho-historical operations and wars are poorly investigated, although they serve as a means of managing the past and present. Mechanisms of legal counteraction to psycho-historical operations, which are currently used by the Ukrainian state, are still incomplete and late in time.

Analysis of recent research and publications:

This problem is partly devoted to the publication of Ukrainian scientists and publicists academic Gorbun V., E.Golovaha, O. Popov, I. Bekeshkina, O. Gorbunova, A. Golub, O. Medvedev, M. Snitsarenko, Y. Sarichev, A. Tkachenko, O. Mutuziyana, A. Ratne, Tshaban A. and foreign James Fallon, Mario Grondon, Lawrence Harris.

Bold unsolved aspects of the problem:

The only approaches to a thorough study of the phenomenon of information-psychological stability of the country / state have not yet been elaborated, the criteria for evaluations are not defined. The very category of information and psychological stability has not been studied.

The purpose of the article:

The purpose of this publication is to outline the conceptual approaches to determining the criteria for assessing the information-psychological stability of the country / state.

Key words: criteria for evaluating information and psychological persistence, sociological research, experiments, observations, expert assessments, questionnaires, interviews.

Мета

Метою даної публікації є окреслення концептуальних підходів до визначення критеріїв оцінки інформаційно-психологічної стійкості країни/держави.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми

Єдині підходи до ґрунтового вивчення явища інформаційно-психологічної стійкості країни/держави все ще не напрацьовані, критерії оцінок не визначені. Сама категорія інформаційно-психологічної стійкості малодосліджена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Даній проблематиці частково присвячено публікації українських вчених та публіцистів академіка В. Горбуліна, професора Є. Головахи, О. Попова, І. Бекешкіної, О. Горбунової, А. Голуба, О. Медведєва, М. Сніцаренко, Ю. Саричєва, А. Ткаченко,

О. Мутузєніка, А. Ратнера, О. Чабана та закордонних Джеймс Феллона, Маріо Грондона, Лоуренса Харріса.

Постановка проблеми

Тема критеріїв оцінки інформаційно-психологічної стійкості країни/держави не пропрацьована і малодосліджена, хоча критично важлива для національної безпеки, особливо в умовах, коли проти України ведеться неоголошена гібридна війна.

Вклад основного матеріалу

Результати інформаційно-психологічного впливу, як правило, проявляються опосередковано, часом неявно, тому особливе значення набуває контроль та неперервне наукове забезпечення, функціонування системи управління таким впливом. Так, академік В. Горбулін вказує на те, що ми, українці, були психологічно не готові до нав'язаної нам неоголошеної гібрид-

© Коваль З. В., 2019.

ної війни. Цьому сприяла наша надмірна пасивність, балансування між векторами розвитку, уникнення відповідальних і радикальних управлінських рішень, внутрішня слабкість і незрілість нашої державності. Невміння правильно себе оцінити може зашкодити у майбутньому [8].

Розглядаючи певну стійкість успіхів будь-якої гібридної війни, в якій інформаційно-психологічний вплив відіграє одну із основних ролей, доречно зауважити на одну, поки що до кінця не усвідомлену, закономірність інформаційного століття, коли держави або союзи держав утворюються та розширюються спочатку інформаційно, потім психологічно і тільки потому – територіально. Усі психологічні операції проводяться інформаційним шляхом. Інформація впливає на свідомість, емоційний стан людини, здатна змінювати її цінності, моральні якості. Від інформаційно-психологічної стійкості та активності залежить майбутнє соціуму, народу, їх місце під сонцем.

Критерієм оцінки стану інформаційно-психологічної стійкості України можуть виступати неупереджені соціологічні дослідження у вигляді експериментів, спостережень, аналізу документів, експертних оцінок, соціометрії, опитування експертів, інтерв'ю тощо.

Так, соціологічне дослідження проведене групою «Рейтинг» 3–10 серпня у 2018 році у всіх регіонах України засвідчило, що патріотами своєї держави вважають себе 82 % громадян України і лише 13 % мають протилежну думку. За період дослідження зафіксовано найбільшу кількість тих, хто підтримав би проголошення незалежності України, якби перед ними поставив такий вибір, – майже 80 % (у 2012 році таких було 62%) [1].

Тобто, ми бачимо, що Україна відбулася як незалежна держава, що сходить з російської орбіти впливу, вважає соціолог, директор фонду Демократичні ініціативи Ірина Бекешкіна. Зараз йде процес формування нації, який супроводжується зростанням загальнонаціональної ідентичності, гордості за своє українське громадянство, підтримки незалежності. В умовах війни різко активізувалось громадянське суспільство, що проявило себе спалахом волонтерського руху, яке успішно перейняло, на час державної управлінської кризи, на себе частину функцій державних інституцій. Саме тому армія, громадянське суспільство і церква мають в Україні самий високий рейтинг довіри. Україна також зробила свій геополітичний вибір – європейська асоціація зі вступом до НАТО [3].

Більш точним критерієм оцінки стану інформаційно-психологічної стійкості України може й повинен стати всеукраїнський перепис населення, який ООН рекомендує проводити кожних 5–10 років. Перепис населення в певному сенсі «сигналізує» про стан розвитку суспільства в певний момент часу і сприяє зменшенню кількості різноманітних теорій. Україна свій останній перепис проводила 17 років тому [6].

Автор вважає, що з метою визначення інформаційно-психологічної стійкості населення України питання, що мають до цієї теми відношення могли б стояти в переліку листа-опитування у ході перепису. Так, цікаво було б знати, чи дійсно саме з телевізору українці отримують інформацію, і як вони їй довіряють у порівнянні з Інтернетом? Як впливають на самопочуття пересічних українців ЗМІ? Чи згодні пересічні українці з тим висновком, що чисельність населення залежить

не так від економічної складової, як від місцевих традицій, соціальних чинників, здорового способу життя і харчування?

Доречним вбачається підхід, відповідно до якого інформаційно-психологічну стійкість нації треба вимірювати у визначеній точці та у визначений час. Адже за твердженням Ортеги-і-Гассета у «Повстанні мас» – «Нація ніколи не готова. Нація завжди або формується, або розкладається. Третього не дано» [13]. Отже, нація завжди перебуває у постійному русі, у режимі змін – як позитивному, так і негативному.

Інформаційно-психологічну стійкість доцільно міряти і через виконання норм права національного законодавства, що мають відношення до цієї сфери. Для прикладу, Закон України №2354-УІІІ від 20 березня 2018 року «Про стратегічну екологічну оцінку» регулює відносини у сфері оцінки наслідків для довкілля, у тому числі для здоров'я населення [10].

Також варто звернути увагу й на такий критерій, як відношення того чи іншого народу до свого здоров'я. Так, українці розуміють здоров'я як відсутність хвороб, а данці – як запас міцності, опірності, тому себе й своїх дітей вони не кутають в холодну пору року. Нагадаємо, що при цьому данці вважають себе найщасливішими у світі. 78 % данців довіряє своєму оточенню. Це світовий рекорд. У більшості країн цей показник не перевищує 25 %. Отже, доречно прийняти за важливу складову критерію інформаційно-психологічної стійкості й данський досвід розуміння свого здоров'я як запасу міцності, опірності [4].

Не зайвим буде нагадати, що екологія має свій інформаційно-психологічний вплив з різним знаком. Отже, оцінюючи екологію, ми оцінюємо і ступінь її впливу на психіку людину, на суспільство і державу. Таким чином, якщо для виміру інформаційно-психологічної стійкості залучити всю національну оціночну нормативно-правову базу в частині, що відноситься до екології, то ми отримаємо доволі точний результат заміру у визначеній сфері на даний час.

У цьому напрямку доречним вбачається й систематичний аналіз реалізації вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2017 року № 989 «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля», Постанови Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 року № 461 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2015 р. №1045 «Про затвердження Порядку проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України» та Постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року № 1043 «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від впровадження господарської діяльності та визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки Державною службою з надзвичайних ситуацій» та інших [15; 16; 17].

В будь-якій державі завжди повстає питання заміру психологічної стійкості її збройних сил. Українські науковці під керівництвом доктора технічних наук М. П. Сніцаренко із центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського дійшли висновку, що невід'ємною ланкою системи протидії інформаційно-психологічно-

му впливу на особовий склад військ (сил), яка повинна діяти за кібернетичним принципом, має бути підсистема моніторингу інформаційного простору для виявлення та оцінювання рівня такого впливу, що функціонуватиме на основі відповідної методичної бази. Основним методологічним принципом функціонування підсистеми такого моніторингу має бути принцип застосування кількісної міри для виявлення та оцінювання рівня такого впливу, що забезпечують стеження за його динамікою та реалізація випереджувальної стратегії в кібернетичній моделі протидії [19].

Інформаційно-психологічна стійкість залежить і від стану національного інформаційного законодавства. Українське інформаційне законодавство недосконале й застаріле, воно не врегульовує у правовому полі такі поняття як «гібридна війна», «інформаційна війна», «фейк» та не дає можливості адекватно оцінити як ступінь інформаційно-психологічних загроз так і стійкість держави і суспільства. Україні потрібно мати не тільки якісне сучасне інформаційне законодавство, а й якісні інституції, які забезпечують його виконання. Нині, на думку члена Комітету з питань свободи слова та інформаційної політики Григорія Шверка, наявних у Нацради технічних і програмних можливостей для моніторингу контенту телебачення і радіомовлення недостатньо. Утім, питання моніторингу Нацрадою теле- та радіокомпаній – це лише частина великого питання, інший потужний інструмент – це Інтернет, який також потрібно регулювати, адже він впливає на суспільство. Антидержавна діяльність в інформаційному просторі – це виклик для усіх фахівців, особливо у часи гібридної війни. Час ставить завдання: правильно і ефективно орієнтуватись в тому, що відбувається щодня, щосекунди в національному інформаційному просторі [7].

Американський економіст Лоуренс Харрісон на початку 90-х років у своїй книзі «Відсталість – як стан розуму: випадок Латинської Америки» стверджує, що ключем до розуміння проблем країн, що розвиваються є не економічні теорії, а аналіз культурних особливостей суспільства [12].

Однодумець Харрісона з Буенос-Айреса, професор Маріано Грондон у своїй книзі «Культурні умови економічного розвитку» вивів ряд особливостей культури, (менталітету) та визначив наступні критерії які сприяють або перешкоджають економічному росту країни. Його критерії, що сприяють успішності:

- релігія повинна вітати сумлінну працю та успішність у житті;
- суспільна етика повинна дотримуватись жорсткості, а її норми повинні бути реалістичні та такі, що виконуються;
- добродійству доречно проявляти у добре зробленій роботі, пунктуальності, охайності, чемності;
- багатство повинно бути результатом ініціативи і працелюбства;
- бути бідним непристойно, а багатство народу приростає його працею і під приємністю;
- до праці слід відноситись як до морального обов'язку, форми самовиразу, самореалізації, а життя сприймати через працю;
- бережливість вважається джерелом інвестицій і вітається;
- конкуренція сприймається як стимул до творчості та розвитку;

- людина повинна вірити у здатність змінити свою долю, бути зосередженою на своєму майбутньому, ретельно його планувати, бути здатним на жертву сьогоденним заради майбутнього;
- до знань слід відноситись як до об'єктивної істини, що опираються на факти, а не на авторитети;
- різницю у поглядах інших людей слід сприймати як необхідність для розвитку та пошуку істини;
- освіта необхідна для розвитку творчого підходу, незалежності;
- метою підприємництва повинні бути інвестиції та творчість, а не тільки отримання ренти;
- на підставі особистих успіхів та достоїнств повинен розвиватись кар'єрний ріст;
- у відношенні до права в успішних народів превалює верховенство права, законотворчість, нетерпимість до корупції;
- ідентифікувати себе слід із суспільством у цілому, а не з вузьким колом «своїх»;
- рівень соціальної довіри повинен бути високим, з великим бажанням до участі у суспільних справах;
- культивувати помірний індивідуалізм, особисту відповідальність;
- влада у стійкому та успішному суспільстві, як правило, децентралізована, із стримуваннями й противагами, консенсусна;
- мета еліти – реалізація своєї відповідальності перед суспільством;
- до виховання дітей успішні суспільства відносять відповідально, а кількість дітей визначається здатністю їх виростити та дати освіту [2; 18].

Таким чином, критерії М. Грондона – це критерії не тільки успішного, а й психологічно стійкого суспільства, які доречно використовувати в якості критеріїв оцінки інформаційно-психологічної стійкості країни/держави. Але М. Грондон не розглянув досконало інформаційну складову стійкого успіху в епоху інформаційного суспільства.

Психіатр, нейробіолог, професор Каліфорнійського університету Джеймс Феллон вважає, що в українській нації багато тих, хто генетично опірний до тиранії. Його дослідження останніх років показують, що більшість жителів Західної Європи походить від тих, хто три-сім тисяч років тому вийшов із теренів сучасної України. Це пояснює більшу генетичну близькість українців з європейцями. Для змін на генетичному рівні потрібен потужний вплив зовнішнього середовища протягом щонайменше трьох поколінь. Із кожним новим поколінням зв'язки з травматичним минулим і його шкідливий вплив будуть все менші, адже час лікує навіть гени [9].

Успішне інтегрування України в ЄС залежить як від готовності системи органів публічної влади до ефективних дій у вимірі сучасних тенденцій розвитку суспільства, так і від тенденцій його сталого розвитку. Державно-управлінські реформи спрямовані на належне оновлення ефективності (економічності, результативності) цієї системи загалом шляхом масштабного впровадження відповідних нововведень. Досягнення ефекту від їх впровадження та застосування, на жаль, не завжди є вдалим унаслідок впливу широкого кола негативних чинників, вперш за все інформаційно-психологічних. Найбільш ефективний спосіб реалізації стійких реформ заснований на стратегічному управ-

лінні процесами здійснення та забезпечення інноваційної діяльності системи органів публічної влади як відкритої системи. Професор, доктор наук державного управління С. А. Попов пропонує свою технологію верифікації наукових результатів, за авторською (комплексною) методикою, з використанням якої ним отримано загальну (шляхом опитування і фокус-групового інтерв'ю) і більш поглиблену (інтерв'ю з компетентним експертом) оцінку їх достовірності [14].

Заступник директора Інституту соціології НАН України, член-кореспондент НАН професор Є. Головаха на підставі показника інтегрального індексу соціального самопочуття, що має абсолютні значення від 20 до 60-ти одиниць, наголошує на тому, що за всі роки спостереження, цей показник у 2018 році вперше досяг позначки 40,7, перетнувши умовний нуль. Це незначний позитив, але хоча б психологічно перейдена нульова межа. Цей показник характерний тим, що в ньому закладено опитування за одинадцятьма сферами життя. Наприклад, реєструються відповіді на питання, чи вистає опитуваному рішучості та впевненості у своїх силах, щоб вистояти в такий для всіх скрутний час. Також застосовується індекс аномічної деморалізації (індекс деморалізації). Це тест на те, як людина бачить порядок. За п'ять років гібридної війни проти України цей показник деморалізації знизився на один бал, а це статистично дуже значущо, за оцінками Є. Головахи, адже ставлення до моральних норм у суспільстві покращилось. За твердженнями Є. Головахи, у порівнянні з 2002 роком, українці в середньому виростили на 2,5 см, з 168 до 170,5 см. Також ми, в порівнянні з 2012 роком, стали менше курити. Тобто, маємо початок процесу зміцнення фізичної та психологічної стійкості пересічного українця [5].

З метою посилення процесів інформаційно-психологічної стійкості українців та їх держави дослідникам вбачається доречним запровадження світоглядів консерватизму та економічного націоналізму як найбільш ефективних. Методики визначення їх стійкості у світі вже напрацьовані, вони дають оперативну інформацію суспільству і державі про стан справ, в тому числі про морально-психологічну й інформаційно-психологічну стійкість суспільства й держави.

Так, консерватизм передбачає ставлення до життя як найбільшої цінності з прагненням зберегти його стабільність, спадковість і порядок; повагу до авторитетів, «сильних» постатей української історії; визнання суспільства як органічної цілісності, яка управляється і регулюється державою; соціальну справедливість як регулюючу функцію соціальної держави; утвердження вічного, а не заперечення нового, спонукання до дії; захист права, де консерватор завжди в центрі, а не справа, чи з ліва; надпартійність, як політична ідеологія консерватизму завжди допомагає знаходити свій прояв у діяльності всяких партій [11].

Економічний націоналізм також критично важливий для стійкого розвитку України, адже він передбачає перманентне зростання національної економіки шляхом стимулювання власного виробництва, захисту вітчизняного виробника через протекціоналізм, сприяння в державних дотаціях і доступних кредитах. Це перехід від сировинної до високотехнологічної економіки п'ятого й шостого рівня розвитку. Економічний націоналізм – це ставка на постіндустріальну країну

з розвиненим аграрним сектором, а не на навязувану нам модель бідної аграрної країни; товарний експорт і розвиток власного виробника; державне управління економічним розвитком; визначення пріоритетних для країни, а не олігархів, галузей економіки; стратегія на виробництво товарів з доданою вартістю; політика закупок у тих компаній, хто взаємодіє з Україною і виступає її інвестором. Економічний націоналізм – це стратегія побудови стійкої й багатой країни середнього класу без олігархату.

Доктор медичних наук, професор психіатр та психотерапевт Олег Чабан звертає особливу увагу на стреси, депресії, емоційні виснаження, що можуть мати масовий характер та роль у цих негативних процесах інформаційних потоків, особливо телевізійних. В результаті таких інформаційно-психологічних перевантажень мозок людини перестає адекватно диференціювати інформацію, яка накопичується і наступають депресивні розлади. Їх вал у суспільстві підбиває його інформаційно-психологічну стійкість. Також професор Чабан вважає, що чим більше у людини засобів комунікації, то глибше почуття самотності, що погіршення психологічного стану – це і вікова проблема, а тому спілкування між різними віковими групами позитивно впливає на емоційний стан людини. Більшість досліджень доводять, що матеріальне задоволення не корелюється з поняттям щастя. Поняття щастя не матеріальне, але матеріальність може його кристалізувати, підтвердити, дати варіант бути більш щасливим. Отже, знаючи статистику кількісних та якісних характеристик масових депресивних розладів, їх причини, можна сформулювати приблизну картину про загальну інформаційно-психологічну стійкість суспільства у даний момент [20].

Один із основних рецептів як не впасти в депресивні розлади полягає в унормуванні свого власного та суспільного життя: чіткому режимі сну та відпочинку, здоровому харчуванні, рухливому способі життя, інформаційній гігієні, що знижує рівень гормонів (кортизон, адреналіну), що спричиняють будь-яке надмірне хвилювання. Дуже важливим є вміння перемикається на інші види діяльності з метою відпочинку. Все це формує можливості успішно та стійко протистояти тому інформаційно-психологічному негативу, в який нас постійно зіштовхують маніпулятивні ЗМІ та різного роду інформаційні платформи.

Висновки

Інформаційно-психологічний вплив відіграє одну із основних ролей гібридної війни, тому держави, або союзи держав, утворюються або розширюються спочатку інформаційно, потім психологічно – і тільки потому територіально. Це ще не повністю усвідомлена закономірність інформаційного століття, адже усі психологічні операції проводяться інформаційним шляхом. Інформація впливає на свідомість, емоційний стан людини, здатна змінювати її цінності, моральні якості. Від інформаційно-психологічної стійкості та активності залежить майбутнє соціуму, народу, їх місце під сонцем.

Єдині підходи до ґрунтового вивчення явища інформаційно-психологічної стійкості країни/держави все ще не напрацьовані, критерії оцінок не визначені, а сама категорія інформаційно-психологічної стійкості мало досліджена. Результати інформаційно-психоло-

гічного впливу, як правило, проявляються опосередковано, часом неявно, тому особливе значення набуває контроль та неперервне наукове забезпечення, функціонування системи управління таким впливом. Разом з тим, критерієм оцінки стану інформаційно-психологічної стійкості України можуть виступати неупереджені соціологічні дослідження у вигляді експериментів, спостережень, аналізу документів, експертних оцінок, соціометрій, соціологічні дослідження у вигляді експериментів, спостережень, аналізу документів, експертних оцінок, опитування експертів, інтерв'ю тощо.

Критерієм оцінки стану інформаційно-психологічної стійкості України може й повинен стати всеукраїнський перепис населення, який ООН рекомендує проводити кожних 5–10 років. Перепис населення «сигналізує» про багатогранний стан розвитку суспільства в певний момент часу. З метою визначення інформаційно-психологічної стійкості населення України питання, що мають до цієї теми відношення могли б стояти в перепису листа-опитування у ході перепису.

Інформаційно-психологічну стійкість доцільно здобувати і через виконання норм права національного законодавства, що мають відношення до цієї сфери. Також варто звернути увагу й на такий критерій, як відношення того чи іншого народу до свого здоров'я та реакцію людини на стан екології. Доречно регулярно застосовувати моніторинг інформаційного простору для виявлення та оцінювання рівня деструктивного інформаційно-психологічного впливу та технологію верифікації наукових результатів, за авторською (комплексною) методикою професора, доктора наук державного управління С. А. Попова, а також показник інтегрального індексу соціального самопочуття. Знаючи статистику кількісних та якісних характеристик масових депресивних розладів, їх причини, можна сформулювати приблизну картину про загальну інформаційно-психологічну стійкість суспільства у даний момент.

З метою отримання деяких оціночних характеристик процесів інформаційно-психологічної стійкості українців та їх держави вбачається не зайвим запровадження деяких методик оцінювання стійкості консерватизму та економічного націоналізму.

Література.

1. «Патріотичні настрої українців на висоті» Відділ аналітичних матеріалів «Урядового Кур'єру». *Газета «Урядовий Кур'єр»*. 23.08.2018 р. №158. С.2
2. Grondona, Mario (1999) Las condiciones culturales del desarrollo economico. Buenos Aires. Planeta.
3. Бекешкина И. «Победить дракона». *Журнал «Новое время»*. 30.08.2018 г. С. 6.
4. Гелий А., Дружбляк Н. «Чому данці найщасливіші у світі? Як Данія стала однією з найбільш можливих країн світу». *Газета «Високий замок»*. 11-17.10.2018 р. С12.
5. Головаха Є. «Українці вирости, погладшали, менше курять і небагато п'ють». *Газета «Урядовий Кур'єр»*. 28.12.2018 р. С. 6-7.
6. Голуб А. «Напрямок руху. У чому Україна подібна, а в чому відрізняється від сусідів за структурою населення». *Журнал «Український тиждень»*. № 36 (564). 07–13. 2018 р. С. 26-27.

7. Горбунова О. «Щоб вчасно та правильно реагувати на виклики». *Газета «Голос України»*. – 25.10.2018 р. – С. 2.

8. Горбулін В. «Маємо використовувати всі свої можливості, розраховувати на себе, вірити у свої сили й діяти». *Газета «Урядовий Кур'єр»*. 17.01.2019 р. №10. С.4-5.

9. Джеймс Феллон «Путін у Росії не міг не з'явитись. Це був вибір на генетичному рівні». *Журнал «Країна»*. 13.12. 2018 р. №48(451). С.25-27.

10. Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку». *Газета «Урядовий кур'єр»* від 05.05.2018 р. № 86. С. 8–9.

11. Килимник Ю. «Консерватизм і держава». *Газета «День»*. №233-234. 21-22.12.2018 р. С. 13.

12. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. Под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. (Lawrence Harrison, Samuel Huntington (eds.) Culture Matters: How Values Shape Human Progress. — New York: Basic Books, 2000.). Москва: Московская школа политических исследований, 2002. 320 с..

13. Медведев О. «Маємо стати першим поколінням, яке переграє Москву». *Журнал «Український тиждень»*. №34 (562). 23-30.08.2018 р. С. 10–13.

14. Попов С. А. Інноваційний розвиток системи органів публічної влади: стратегічний підхід : монографія Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2017. 296 с.

15. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2017 року № 989 «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля». *Газета «Урядовий Кур'єр»*. 03.01.2018 р. С.7.

16. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року № 1043 «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від впровадження господарської діяльності та визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки Державною службою з надзвичайних ситуацій». *Газета «Урядовий Кур'єр»*. 29.12.2017 р. С.14.

17. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 року № 461 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2015 р. №1045 «Про затвердження Порядку проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України». *Газета «Урядовий Кур'єр»*. 14.06.2018 р. С. 6.

18. Ратнер А. «Культурные отличия. Почему некоторые страны веками не могут добиться экономического роста». *Газета «Совершенно секретно»*. №9/352. сентябрь 2018 г. С. 2–4.

19. Сніцаренко М., Саричев Ю., Ткаченко А., Мотузьяник О. «Підсистема моніторингу інформаційного простору як необхідна складова системи протидії негативному інформаційно-психологічному впливу на особовий склад Збройних Сил України». *Журнал «Наука і оборона»*. № 2018. С. 29–33.

20. Чабан О. «Що більше у людини засобів комунікації, то глибше почуття самотності». *Газета «Урядовий Кур'єр»*. 15.01.2019 р. №8. С. 4.